

СПАДКУВАННЯ ФАКТИЧНОГО ПОДРУЖЖЯ ЗА ЗАКОНОМ

Актуальність теми зумовлюється зростанням кількості фактичних шлюбних відносин, яка спостерігається в останні роки в Україні. Вже зараз можна констатувати недостатність норм чинного цивільного та сімейного законодавства для охорони та захисту майнових прав кожного з фактичного подружжя. Що стосується особистих немайнових прав таких осіб, то їхнє нормативне регулювання взагалі не знайшло підтримку з боку вітчизняного законодавця. Відтак, фактичне подружжя залишається «поза законом» у більшості життєвих випадків. Практично така ж ситуація спостерігається й у науці цивільного й сімейного права. Зокрема, більшість вітчизняних досліджень правового статусу фактичного подружжя зводяться до аналізу правового режиму їхнього майна [1 ; 2; 3, 116–117]. Щодо спадкових прав фактичного подружжя, науковці обмежуються лише констатацією відповідних норм Цивільного кодексу України (далі — ЦКУ). Але останні декілька років у науковій та науково-

практичній літературі спостерігається тенденція виведення спадкового права фактичного подружжя, який залишився у живих, на якісно новий рівень. Так, Ю. О. Заїка вказує, що оскільки у сімейному праві законодавець не лише став на шлях легалізації фактичних шлюбів, а і надав особам, які перебувають у фактичному шлюбі правового захисту, доцільно урівняти фактичне подружжя, визнане таким у судовому порядку, з подружжям, яке перебуває у шлюбі, зареєстрованому в органах РАЦС, і у спадкових правах [4, 158]. Втім більшість сучасних науковців відстоюють позицію, за якою широке визнання фактичних шлюбних відносин призводить до падіння моральності суспільства, ігнорування самого закону [5, 13], внаслідок чого таке визнання уявляється для більшості держав сьогодні недоцільним [6]. На цій позиції стоять і фахівці з питань розроблення чинного законодавства: «легалізацію» незареєстрованого шлюбу теж не можна допустити, оскільки надання фактичному подружжю таких самих прав, як і зареєстрованому, означало б дискримінацію шлюбу, позбавляло б сенсу наступне його оформлення» [7].

На подібній позиції стоїть і узагальнена судова практика. Так, відповідно до п. 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» № 7 від 30 травня 2008 р., проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них права на спадкування за законом у першу чергу на підставі ст. 1261 ЦКУ. Такі особи є спадкоємцями четвертої черги за законом [8]. Практикуючі юристи й адвокати, стикаючись з подібними справами, обмежуються лише встановленням у судовому порядку факту проживання однією сім'єю «як необхідну передумову для визначення питання про коло спадкоємців» [9].

Відтак, слід констатувати наявність як теоретичних, так і практичних проблем у спадкуванні фактичного подружжя за законом.

Метою даного дослідження є з'ясування особливостей спадкування фактичного подружжя за законом на підставі аналізу норм чинного законодавства та судової практики України.

Сімейне законодавство України встановило жорстке правило: «Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя» (ч. 2 ст. 21 Сімейного кодексу України (далі — СКУ)). «Пом'якшенням» правового статусу фактичного подружжя можна вважати встановлення режиму спільності майна (ст. 74), надання у певних випадках права на утримання (ст. 91), право усиновлення (ст. 211) і, найголовніше, — право на укладення сімейного договору (ст. 9).

Продовжуючи ідею «невизнання» фактичних шлюбних відносин*, чинне спадкове законодавство обмежується лише двома нормами, які можуть бути застосовані у разі спадкування фактичного подружжя за законом. Відповідно до ст. 1264 ЦКУ, «у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини». Отже, у питанні черговості спадкування за законом особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі, і такі, що фактично проживають однією сім'єю, належать до різних черг спадкування — першої та

четвертої відповідно. Отже, особа, що проживала зі спадкодавцем у фактичних шлюбних відносинах, матиме право на спадкування лише за відсутності в останнього дітей, батьків, рідних і двоюрідних братів і сестер, баби, діда, прабаби, прадіда, дядька, тітки, племінників, племінниць, онуків, правнуків та й то за умови спільного проживання не менше 5 років. За наявності обставин, вказаних у ст. 1259 ЦКУ, чоловік (жінка), що проживали спільно зі спадкодавцем однією сім'єю, можуть отримати право на спадкування разом з спадкоємцями попередніх черг. Спир про таке право вирішуватиметься в судовому порядку.

За твердженням І. В. Жилінкової, фактичні шлюбні відносини — це шлюбні за своєю суттю відносини, які не мають лише необхідної формалізації (державної реєстрації). Ці відносини відзначаються серйозністю намірів сторін і спрямовані на тривале співжиття жінки та чоловіка [10, 21]. Загальними ознаками фактичних шлюбних відносин зазвичай вважають: а) наявність факту співжиття жінки та чоловіка протягом не менш як п'яти років; б) взаємна матеріальна допомога та підтримка; в) взаємне визнання та виявлення подружніх відносин перед третіми особами (публічне виявлення); г) спільне виховання дітей (як спільних, так і ні); ґ) інші обставини, що свідчать про проживання жінки та чоловіка однією сім'єю. Як бачимо, шлюбні та фактичні шлюбні відносини мають однакове підґрунтя і, як наслідок, однакові відносини між особами.

Вітчизняна судова практика знає *численні* (виділено мною. — В. В.) випадки визнання фактичного подружжя спадкоємцем першої черги за законом, виходячи з конкретних обставин справи. Такими обставинами є: довготривалість спільного життя — «понад 20 років» [11], початок спільного життя «у похилому віці... з метою... тобто моральної та матеріальної підтримки один одного» [12], наявність «п'яти спільних дітей... з-за відсутності обопільної згоди на реєстрацію шлюбу» [13] тощо. При цьому всі ухвалені рішення *не оскаржувалися* (виділено мною. — В. В.), а у резолютивній частині містили посилання як на норми Конституції України (ст. ст. 21, 51, 55), так і на норми СКУ та ЦКУ.

Вказані вище обставини нівелюють думку про те, що жорстка позиція законодавця «є яскравим прикладом домінування форми над змістом, притаманного вітчизняній правовій системі» [14, 32].

Як бачимо, існує глибока прірва між теорією та практикою, яка має бути усунена за рахунок внесення відповідних змін до ЦКУ шляхом включення фактичного подружжя до першої черги спадкоємців за законом при наявності наступних умов:

1) спільне проживання тривалий проміжок часу на момент відкриття спадщини. Тут слід погодитись з думкою І. В. Жилінкової, що «визнання певних відносин як відносин фактичного подружжя не залежить від часу, протягом якого сторони проживали однією сім'єю... Наразі СК України не визначає часу, вплив якого свідчив би про існування фактичного шлюбу» [10, 22]. До того ж за умови похилого віку подружжя строк може бути зовсім незначним, адже спільне проживання включає як складові взаємну матеріальну, моральну допомогу і підтримку, а також взаємне та публічне виявлення фактичних відносин;

б) наявність спільних дітей (у т.ч. усиновлених) та їхнє спільне виховання фактичним подружжям.

Факт перебування у фактичних шлюбних відносинах встановлюється лише у судовому порядку. Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 256 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПКУ), суд розглядає справи про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу у порядку окремого провадження. Вважається за доцільне сьогодні розглядати справи про можливість спадкування того з фактичного подружжя, що пережив, та встановлення факту перебування у фактичних шлюбних відносинах у одному провадженні — позовному, оскільки вони є взаємопов'язаними. До того ж такий розгляд сприятиме справедливому, неупередженому та своєчасному розгляду справи (ст. 1 ЦПКУ). У зв'язку з викладеним, чинне цивільне процесуальне законодавство потребує внесення відповідних змін, адже за ст. 16 ЦПКУ, не допускається об'єднання в одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства, *якщо інше не встановлено законом* (виділено мною. — В. В.).

На практиці трапляються випадки, коли особи, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах, одночасно знаходяться у нерозірваному шлюбі з іншою особою. У такому разі право на спадкування у жодного з них не виникає. Так, відповідно до зазначеної Постанови Пленуму Верховного суду України, до числа спадкоємців четвертої черги не входить особа, яка хоча і проживала спільно зі спадкодавцем, але перебувала у зареєстрованому шлюбі з іншою особою [8]. У літературі вказується, що якщо у нерозірваному шлюбі перебував спадкодавець, то право на спадкування в першій черзі автоматично одержує його «законна» дружина або чоловік, навіть у разі, коли вони десятки років не підтримували відносин [14, 33]. Така позиція в цілому вбачається науковцями справедливою, враховуючи принцип моногамії, та пояснюється тим, що дружина (чоловік) у недійсному шлюбі також не матиме права на спадкування [2]. У таких випадках слід враховувати наступні моменти. Не завжди намір щодо розірвання шлюбу породжується свідомою волею одного з подружжя або обома. Наприклад, неможливість встановлення місця перебування чоловіка (дружини), пряма заборона закону про розірвання шлюбу у період вагітності дружини та досягнення дитиною одного року тощо призводить до об'єктивної неможливості розірвання попереднього шлюбу та державної реєстрації фактичних шлюбних відносин, які вже склалися. Таким чином, якщо особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах позбавлені об'єктивної можливості оформити свої відносини, то суд, виходячи з конкретних обставин справи, має встановити факти припинення «законного шлюбу» («режим окремого проживання» — ст. 119 СКУ) відповідної особи та її знаходження у фактичних шлюбних відносинах з іншою. У такому разі після смерті одного з подружжя до спадкування першої черги слід закликати ту особу, яка перебувала у фактичних шлюбних відносинах на момент смерті. При цьому така особа повинна нести обов'язок доказування формальної реєстрації шлюбу та/або об'єктивної неможливості його розірвання.

Слід погодитись з позицією Ю. О. Заїки, за якою, якщо особа водночас перебуває у декількох фактичних шлюбних відносинах, то оскільки чинне законодавство забороняє багатошлюбність, особи, які будуть перебувати у фактичних шлюбних відносинах із спадкодавцем, повинні закликатися до спадкування в одну (четверту) чергу, як члени сім'ї спадкодавця [4, 159].

Підсумовуючи викладене, зазначимо таке. Незважаючи на непоодинокі випадки знаходження осіб у фактичних шлюбних відносинах протягом всього життя, у більшості з них суб'єктивне спадкове право фактичного подружжя не знаходить своєї підтримки та судового захисту. Відтак, подальше вдосконалення спадкового законодавства у цьому напрямку не призведе ані до суперечності самої сутності таких відносин, ані до пригнічення ролі інституту зареєстрованого шлюбу у вітчизняному законодавстві.

Примітка

- * Дискусійне питання щодо застосування термінологічно різних категорій «фактичні шлюбні відносини», «цивільний шлюб», «фактичний шлюб» тощо залишається поза увагою, оскільки виходить за межі поставленої мети.

Література

1. Войнаровська О. Поняття та правові наслідки конкубітату [Електронний ресурс] / О. Войнаровська. — Режим доступу : www.justinian.com.ua. — Назва з екрана.
2. Шабельник В. Про долю майна у цивільному шлюбі [Електронний ресурс] / В. Шабельник. — Режим доступу : www.legalweekly.com.ua. — Назва з екрана.
3. Фурса С. Я. Спадкове право. Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко. — К. : КНТ, 2007. — 1216 с.
4. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні : становлення і розвиток : монографія / Ю. О. Заїка. — 2-ге вид. — К. : КНТ, 2007. — 288 с.
5. Слепакова А. В. Фактические брачные отношения и право собственности // Законодательство. — 2001. — № 10. — С. 10–13.
6. Киминчижи Е. Н. Об имущественных отношениях сожителей лиц [Электронный ресурс] / Е. Н. Киминчижи. — Режим доступа : www.yugclub.ru. — Заглавие с домашней страницы Интернета.
7. Митрофанова О. І. Правове регулювання фактичних шлюбних відносин [Електронний ресурс] / О. І. Митрофанова. — Режим доступу : www.minjust.gov.ua. — Назва з екрана.
8. Про судову практику у справах про спадкування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 2008 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2008. — № 6. — С. 17.
9. Дзюбенко С. Деякі аспекти визначення обсягу спільної сумісної власності осіб, що проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу [Електронний ресурс] / С. Дзюбенко. — Режим доступу : pravotoday.in.ua. — Назва з екрана.
10. Жилинкова І. В. Науково-правовий висновок щодо вчинення правочинів особами, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах // Мала енциклопедія нотаріуса. — 2010. — № 3. — С. 21–26.
11. Рішення Фастівського міськрайонного суду від 20 жовтня 2008 року № 22Ц-4963/2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.scourt.gov.ua. — Назва з екрана.
12. Рішення Амвросіївського районного суду Донецької області від 13 квітня 2006 року № 11-16/06 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.scourt.gov.ua. — Назва з екрана.
13. Рішення Біляївського районного суду Одеської області від 7 червня 2009 року № 31/16-09 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.scourt.gov.ua. — Назва з екрана.
14. Апопій І. В. Обмеження майнових прав осіб, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. — Чернівці, 2008. — Вип. 461. — С. 32–35. — (Сер. «Право»).

Анотація

Вілах В. В. Спадкування фактичного подружжя за законом. — Стаття.

Статтю присвячено теоретичним та практичним проблемам спадкування осіб, які знаходяться у фактичних шлюбних відносинах. З урахуванням тенденції до розширення майнових прав фактичного подружжя, втіленої у сімейному законодавстві, проведено дослідження позицій вітчизняних науковців та з урахуванням сучасної судової практики обґрунтовано необхідність внесення змін до чинного цивільного та цивільного процесуального законодавства щодо можливості спадкування фактичним подружжям за законом у першу чергу.

Ключові слова: спадкове право фактичного подружжя, умови спадкування фактичним подружжям за законом, факт перебування у фактичних шлюбних відносинах.

Аннотация

Вілах В. В. Наследование фактическими супругами по закону. — Статья.

Статья посвящена дискутируемому в последнее время в отечественной литературе вопросу о возможности наследования фактическими супругами по закону в первую очередь. На основании проведенного анализа мнений ученых и судебной практики сделан вывод о необходимости внесения изменений в гражданское и гражданское процессуальное законодательство Украины с целью признания и обеспечения судебной защиты наследственных прав фактических супругов с учетом законодательных предпосылок, закрепленных действующим семейным законодательством.

Ключевые слова: наследственное право фактического супруга, условия наследования фактическим супругом по закону, факт нахождения в фактических брачных отношениях.

Summary

Valakh V. V. Intestate Succession of Unmarried Cohabitants. — Article.

The article is devoted to a question of unmarried cohabitants' possibility to inherit at 1st order. Based on the analysis of opinions of scientists and judicial practices it's concluded about the necessity of modification of Ukrainian Civil and Civil procedural legislation. Main purpose of such steps is a declaration and a legal protection of unmarried cohabitants' inheritance rights, taking into account the legislative preconditions fixed by the current family legislation.

Keywords: unmarried cohabitant's inheritance right, legal conditions of unmarried cohabitants' intestate succession, fact of being in the unmarried cohabitation.